

Medicine in the Service of History: Solving the Mystery of E'temād-al-Saltaneh's Death (1313 AH / 1896 CE)¹

Morteza Daneshyar²

Received: 2025/07/15
Accepted: 2025/11/06

Abstract

A precise analysis of many historical events necessitates an interdisciplinary approach, as numerous issues can only be clearly and reliably addressed with the help of other sciences-particularly the empirical sciences. Among these, medicine and psychology can help resolve long-standing historical controversies concerning individuals' hidden motives or causes of death. One such case is the mysterious death of Mohammad Hassan Khan E'temad al-Saltaneh (1259–1313 AH / 1843–1896 CE), a prominent scientific and political figure during the Qajar era. His sudden death has been attributed to two completely different causes: a stroke, or poisoning orchestrated by his political rival, Amin al-Sultan. Historical sources have presented sufficient evidence to support either theory. On one hand, sources and prior studies point to E'temad al-Saltaneh's political aspirations for the premiership and his fierce rivalry with the then-prime minister, Amin al-Sultan. On the other hand, E'temad al-Saltaneh's meticulously kept daily diaries contain detailed notes on his illnesses and symptoms over the last fifteen years of his life, which may support the stroke hypothesis. This study, for the first time, presents the clinical symptoms of E'temad al-Saltaneh's illness and death to both a medical specialist and an artificial intelligence diagnostic system. The findings reveal that his death was due to cardiac arrest caused by advanced diabetes. Therefore, the poisoning hypothesis is not medically defensible.

Keyword: E'temad al-Saltaneh; Amin al-Sultan; Political Rivalry; Suspicious Death; Interdisciplinary Study.

Introduction

A precise analysis of many historical events requires an interdisciplinary approach, since numerous occurrences can only be clarified through the assistance of other sciences, especially the empirical ones. Among these, medical science and psychology can resolve longstanding historical controversies concerning the hidden motives behind individuals' behavior or the causes of their death. In such cases,

1. DOI: 10.22051/hii.2026.51658.3055

2. Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Faculty of Theology, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran. daneshyar@um.ac.ir
ISSN: 2008-885X/Online ISSN:2538-3493

interdisciplinary methods offer new horizons for a more accurate understanding of the past. One of these complementary fields is medicine, which-by interpreting clinical data and physical symptoms described in historical sources-can play a key role in solving persistent historical enigmas.

The sudden death of Moḥammad-Ḥasan ḵān E'temād ul-Saltaneh (1843–1896), a prominent historian, translator, and statesman of the Qajar era, represents one such case. His passing in Shawwal 1313 AH/April 1896, amid escalating political rivalries at the court of Nāṣer al-Dīn Shāh, generated two competing narratives: one attributing his death to natural causes (stroke), and another alleging poisoning under the orders of his political rival, 'Alī-Aṣghar Khan Amīn al-Solṭān. Each hypothesis has found support in different historical accounts and later studies.

This study begins with two fundamental questions: How can medical science contribute to determining the validity of these two hypotheses? And, based on available data and their analysis through medical reasoning, which of these two narratives is more plausible?

Methodology

This research adopts an interdisciplinary approach, combining historical investigation with medical analysis. In the first stage, primary and reliable historical sources-especially E'temād-al-Saltaneh's diaries, contemporaneous accounts, and modern scholarly works-were examined to reconstruct the political context, court rivalries, and possible motives for his death.

In the second stage, all references by E'temād-al-Saltaneh and his contemporaries to his physical condition, illnesses, clinical symptoms, and treatments over the last fifteen years of his life were systematically extracted and categorized. These include signs such as obesity, glycosuria, recurring skin infections and boils, nasal ulcers, urinary burning, palpitations, dizziness, gastrointestinal discomfort, and his final sudden death.

In the third stage, this dataset-without imposing any historical presupposition-was presented to a specialist in gastroenterology and subsequently to an endocrinologist. With reference to authoritative modern medical sources, particularly *Harrison's Principles of Internal Medicine*, an independent medical analysis of his health status and probable cause of death was performed. Additionally, to cross-validate the coherence of findings, the combined historical and medical data were processed through an artificial intelligence system for secondary analysis. Hence, the methodology of this study is fundamentally interdisciplinary, grounded in the integration of historical scholarship and medical science.

Discussion and Results

Historical evidence indicates that in the final decade of his life, E'temād-al-Saltaneh was engaged in an exhausting political rivalry with Amīn al-Solṭān. Around the year 1313 AH, signs of his ambition to attain the position of Grand Vizier can be traced in his writings and behavior. This situation, coupled with his bold political maneuvers, fueled contemporary suspicions of his assassination.

However, a close reading of his daily notes reveals another picture: by the late 1290s AH/ 1881, he was already suffering from clear symptoms of type II diabetes.

Reports of glycosuria during his European trip, significant obesity, recurrent skin infections, chronic ulcers, decreased libido, heart palpitations, and dizziness are all consistent with the progression of uncontrolled diabetes.

Medical evaluation of these data suggests that advanced diabetes could lead to cardiac complications, recurrent infections, gastrointestinal disorders, and ultimately sudden cardiac arrest—an interpretation remarkably consistent with the descriptions of his final days. In contrast, none of the typical signs of acute poisoning—such as severe vomiting, convulsions, gastrointestinal bleeding, or sudden neurological dysfunction—are mentioned in historical accounts.

The combined medical assessments and modern clinical evidence indicate with “a very high probability” that E‘temād-al-Saltaneh’s death resulted from cardiac arrest caused by chronic diabetes compounded by severe psychological stress, exacerbated by political rivalry, repeated failures, and the death of his mother in his final months.

Conclusion

Although the hypothesis of E‘temād-al-Saltaneh’s poisoning may appear plausible within the political rivalries of the Nāserī court, medical data and interdisciplinary analysis provide no scientific or documentary support for it. In contrast, well-documented evidence of his long-term illness, progressive clinical symptoms, and the pattern of his sudden death strongly favor the natural cause hypothesis—namely, cardiac arrest resulting from advanced diabetes.

Beyond resolving one of the enigmas of Qajar political history, this study underscores the necessity of employing complementary sciences in historical research. It demonstrates that modern historiography, unless it opens itself to the insights of other disciplines, will remain incapable of addressing many of the complex questions of the past.

References

- Abbasi, S. and Fasihi, S. (2015). The Evolution of “Personal Self” and Its Place in Modern Historiography of Iran (Based on Qajar Era Memoirs). *Historical Perspective & Historiography*, 25(15), 87-115. doi: 10.22051/hph.2016.2380 [In Persian]
- Ale-Davood, S. A. (2000). “E‘temād ul-Saltaneh.” *The Great Islamic Encyclopedia*. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian]
- Afzal ul-Molk, Ğolām-Ĥossayn (1982). *Afzal al-Tawārīk*, ed. Mansoureh Etehadieh & Sadvandian. Tehran: Našr-e Tārīk-e Īrān. [In Persian]
- Alizadeh, Khosrow (2003). “Vazīr-e Tārīknegār.” *Ketāb-e Māh-e Tārīkh va Joġrāfiyā*, 66–67, 55–56. [In Persian]
- Amīn ul-Dowleh, Mīrzā ‘Alī-ḵān (1962). *ḵāṭerāt-e Sīāsī*, ed. Hafez Farmanfarmaein. Tehran: Ketābhā-ye Īrān Co. [In Persian]
- ‘Ayn ul-Saltaneh, Qahramān-Mīrzā (1995). *Rūznāmeḥ-ye ḵāṭerāt-e ‘Ayn ul-Saltaneh*. Tehran: Āsāṭīr. [In Persian]
- Bamdad, Mahdi (1978). *Šarḥ-e Ḥāl-e Rejāl-e Īrān*. Tehran: Zavvār. [In Persian]
- Daneshyar, Morteza (2024). “A Dream Interpreted?! Etimād al-Saltanah and the Dream of Prime Ministry”. *The Journal of Islamic History and Civilization*, 2(20), 117–153. [In Persian]

- Daryaei, T. (2016). "Persianate Contribution to the Study of Antiquity: E'temad ul-Saltaneh's Nativisation of the Qajars", *Iran*, 54: 1, 39-45.
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (1989). *Tārīk-e Montazam-e Nāserī*, ed. Mohammad-Esmail Rezvani. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (1984). *Taṭbīq-e Loḡāt-e Joḡrāfiā'ī-e Qadīm va jadīd-e Īrān*, ed. Hashem Mohaddes. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (1978). *Khalse*, ed. Maḥmūd Katīrā'ī. Tehran: Tūkā. [In Persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (1971). *Rūznāmeḥ-ye kāṭerāt-e E'temād ul-Saltāneh* (2nd ed.), ed. Īraj Afšār. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (2010). *Rūznāmeḥ-ye kāṭerāt-e E'temād ul-Saltāneh* (7th ed.), ed. Īraj Afshar. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]
- E'temād ul-Saltāneh, Moḥammad-Ḥasan k̄ān (1995). *Al-Mā'āser wa al-Āsār*, ed. Hossein Mahboubi Ardakani & Īraj Afshar. Tehran: Āsāṭīr. [In Persian]
- Dowlatābādī, Yahyā (1992). *Ḥayāt-e Yahyā*. Tehran: 'Atṭār. [In Persian]
- Golchīn Ma'ānī, Aḥmad (1967). "Marg-e 'Ebratāngīz-e E'temād ul-Saltāneh." *Rāhnāmā-ye Ketāb*, 10(1). [In Persian]
- Harrison's Principles of Internal Medicine, 21st Edition* (2022). ed. By J. Loscalzo, D. L. Kasper, D. L. Longo, A. S. Fauci, S. L. Hauser, J. L. Jameson, New York: McGraw-Hill.
- Joshi, N., Caputo, G. M., Weitekamp, M. R., & Karchmer, A. W. (1999). "Infections in patients with diabetes mellitus". *New England Journal of Medicine*, 341(25), 1906–1912.
- Khan-Malek Sassani, Ahmad (1959). *Politicians of the Qajar Period*. Tehran: Bābak. [In Persian]
- Kia, M. (2001). "Inside the Court of Naser od-Din Shah Qajar, 1881-96: The Life and Diary of Mohammad Hasan Khan E'temad os-Saltaneh", *Middle Eastern Studies*, 37: 1, 101-141.
- Motevali Haqqiqi, Yousef (2002). *Vazīr-e Tārīkhnegār: A Research on the Life, Works, and Historiography of Moḥammad-Ḥasan Khan E'temād ul-Saltāneh*. Bojnourd: Islamic Azad University Press. [In Persian]
- Nāṣer al-Dīn Šāh Qājār (2019). *Rūznāmeḥ-ye kāṭerāt (from Jamādī al-Awwal 1312 to Dī'l-Qa'dah 1313 AH)*, ed. Majīd 'Abd-al-Amīn. Tehran: Mawqūfāt-e Maḥmūd Afshār. [In Persian]
- Nezām-al-Saltāneh Māfī, Ḥosayn-Qolī k̄ān (2007). *kāṭerāt va Asnād-e Ḥosayn-Qolī Khan Nezām-al-Saltāneh Māfī*, ed. Masoumeh Mafī & Mansoureh Etehadieh. Tehran: Našr-e Tārīk-e Īrān. [In Persian]
- Ghasemi, Seyyed Farid (2000). *Mašāḥīr-e Maṭbū'āt-e Īrān: E'temād ul-Saltāneh*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]
- Rūznāmeḥ-ye Eṭṭelā'*, no. 391, 22 Shawwāl 1313 AH. [In Persian]
- Rūznāmeḥ-ye Īrān*, no. 879, 9 Du'l-Qa'dah 1313 AH. [In Persian]
- Rūznāmeḥ-ye Sharaf*, no. 81, 1308 AH. [In Persian]
- Safaei, Ebrahim (1976). *Political Documents of the Qajar Era*. Tehran: Bābak. [In Persian]

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و پنجم، دوره جدید، شماره ۶۶، پیاپی ۱۵۶، تابستان ۱۴۰۴
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۳۸-۱۳

پزشکی در خدمت تاریخ: حل معمای مرگ اعتمادالسلطنه (۱۳۱۳ق/۱۸۹۶م)^۱

مرتضی دانشیار^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۴/۲۴
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۸/۱۵

چکیده

تحلیل دقیق بسیاری از رویدادهای تاریخی نیازمند به‌کارگیری رویکرد میان‌رشته‌ای است، چرا که موضوعات فراوانی صرفاً با کمک علوم دیگر به‌ویژه علوم تجربی، پاسخی روشن و قابل اطمینان می‌یابند. از این میان، علوم پزشکی و روان‌شناسی می‌توانند بسیاری از مناقشه‌های دیرپای تاریخی در مورد انگیزه‌های پنهان رفتار افراد یا علل مرگ اشخاص را، پایان دهند. نمونه‌ای از این مناقشه‌ها، مسئله مرگ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۲۵۹-۱۳۱۳ق/ ۱۸۴۳-۱۸۹۶م) از چهره‌های برجسته علمی-سیاسی دوره قاجاریه است. مرگ یکباره او به دو عامل کاملاً متفاوت یعنی سکنه و مسمومیت به دست رقیب سیاسی‌اش، یعنی امین‌السلطان، نسبت داده شده است و منابع نیز داده‌های کافی در تأیید هر یک از این دو گمانه ارائه داده‌اند. اطلاعات منابع و تحلیل برخی پژوهش‌ها مؤید سودای صدارت اعظمی و رقابت و منازعه سخت اعتمادالسلطنه با صدراعظم وقت، امین‌السلطان و مسمومیت به دست اوست و از سوی دیگر یادداشت‌های منظم روزانه اعتمادالسلطنه داده‌هایی ریز از بیماری‌ها و عوارض آن‌ها در ۱۵ سال پایانی زندگی او به دست می‌دهند که می‌تواند مؤید سکنه وی باشد. پژوهش حاضر برای نخستین بار با جمع‌آوری و

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hii.2026.51658.3055

۲. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشکده الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.
daneshyar@um.ac.ir

عرضه نشانه‌های بالینی بیماری و مرگ اعتمادالسلطنه به پزشک متخصص، منابع علم پزشکی و سامانه هوش مصنوعی، آشکار می‌کند که مرگ او به احتمال بسیار به سبب ایست قلبی ناشی از دیابت پیشرفته بوده است؛ بنابراین، گمانه مسمومیت او بر پایه علم پزشکی قابل دفاع نیست.

کلیدواژه‌ها: اعتمادالسلطنه، امین‌السلطان، رقابت سیاسی، مرگ مشکوک، مطالعه میان‌رشته‌ای.

مقدمه

مرگ ناگهانی محمدحسن خان اعتمادالسلطنه (۱۲۵۹-۱۳۱۳ق/۱۸۴۳-۱۸۹۶م)، مورخ، جغرافی‌دان، مترجم، و سیاست‌مدار برجسته دوره قاجار، از جمله رخداد‌های مناقشه‌برانگیز در تاریخ معاصر ایران بوده است. منابع رسمی چند روز بعد از درگذشت اعتمادالسلطنه، مرگ او را طبیعی و ناشی از سکته اعلام کردند (روزنامه اطلاع، ۱۳۱۳ق: ش. ۳۹۱؛ روزنامه ایران، ۱۳۱۳ق: ش. ۸۷۹)، اما برخی منابع غیررسمی که نویسندگان آن‌ها هم‌روزگار جوان اعتمادالسلطنه بوده‌اند، احتمال مسمومیت او به دست رقیب سیاسی‌اش، امین‌السلطان، را مطرح کرده‌اند. ظاهراً نخستین بار یحیی دولت‌آبادی (۱۲۷۹-۱۳۵۸ق) گمانه قتل او و تلویحاً مسمومیت وی به دستور امین‌السلطان را مطرح کرد. پس از او، خان‌ملک ساسانی (۱۲۹۸-۱۳۸۷ق)، از خویشاوندان اعتمادالسلطنه که با نزدیک‌ترین افراد با وی نشست و برخاست داشت، صراحتاً سبب مرگ اعتمادالسلطنه را خوردن فنجان قهوه مسموم به دستور امین‌السلطان، دانست (دولت‌آبادی، ۱۳۷۱: ۱۴۲/۱؛ خان‌ملک ساسانی، ۱۳۳۸: ۱۸۳/۱-۸۴؛ ۲۷۴/۲-۲۷۸). در برابر این روایت، پژوهشگرانی مانند محمود کتیرایی، مصحح کتاب *خوابنامه اعتمادالسلطنه*، با استناد به اشارات اعتمادالسلطنه به بیماری‌ها و کسالت‌های خود در چند سالی پایان زندگی، فرضیه مرگ طبیعی او بر اثر سکته را محتمل‌تر می‌دانستند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: مقدمه مصحح ۱۷-۱۹). برخی پژوهشگران بعدی ضمن اشاره به هر دو باور و گمانه‌های خان‌ملک ساسانی و کتیرایی، جانب یکی از این دو روایت را گرفته‌اند (آل‌داوود، ۱۳۷۹: ۳۵۹؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۳۹۸-۳۹۹؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۱: ۳۲؛ Kia, 2010: 110, 138؛ علی‌زاده، ۱۳۸۲: ۵۵).

تحقیقات نسبتاً پرشمار و بحث‌های دامنه‌داری در مورد زندگی، اندیشه و آثار اعتمادالسلطنه صورت گرفته است که از میان آن‌ها سه مقاله و دو کتاب بیش از سایر پژوهش‌ها، حائز اهمیت‌اند: قاسمی در کتاب ارزشمند خود تحت عنوان *مشاهیر مطبوعات*

ایران: اعتمادالسلطنه، به بررسی فعالیت‌های مطبوعاتی وی پرداخته و در کنار مرور اجمالی زندگی‌نامه او، تألیفات و آثار منسوب به اعتمادالسلطنه و نحوه نگارش آن‌ها را تحلیل کرده است. متولی حقیقی نیز در کتاب خود (وزیر تاریخ‌نگار، پژوهشی پیرامون زندگانی، آثار و شیوه تاریخ‌نگاری محمدحسن خان اعتمادالسلطنه)، با نگاهی تفضیلی‌تر به زندگی اعتمادالسلطنه، افزون‌بر معرفی روزنامه‌های زیر نظر و مدیریت او، به معرفی مفصل‌تر آثار وی پرداخته است. این اثر عمدتاً بر ارائه داده‌ها و نقل دیدگاه دیگران تکیه دارد و تحلیل‌های گاه‌به‌گاه نویسنده نیز از عمق کافی برخوردار نیست. جالب آنکه نگارنده کتاب به جای تصویر محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، عکسی از فردی دیگر را روی جلد کتاب درج کرده است!

در تحقیقی متفاوت، تورج دریایی بر نقش پیشرو اعتمادالسلطنه در شکل‌دهی روایت بومی از تاریخ ایران باستان تمرکز کرده است. مقاله او نشان می‌دهد که چگونه اعتمادالسلطنه برای نخستین بار در میان نویسندگان ایرانی، نگاهی انتقادی و علمی به تاریخ ایران باستان و باستان‌شناسی ایران داشته است (Daryaei, 2016: 39-45). مهرداد کیا زندگی شخصی اعتمادالسلطنه را بر پایه یادداشت‌های روزانه به‌طور نسبتاً مفصل بررسی کرده است. تحلیل‌های او از شخصیت، روابط زناشویی و جزئیات مناسبات اعتمادالسلطنه با شاه، امین‌السلطان و کامران میرزا نایب‌السلطنه عمیق و ارزشمندند، اما برخی برداشت‌های او فراتر از داده‌های موجود در یادداشت‌های اعتمادالسلطنه است (Kia, 2010: 110-141).

سرانجام، نگارنده در مقاله‌ای دیگر با بهره‌گیری از علم روان‌شناسی، شخصیت علمی و سیاسی اعتمادالسلطنه را در بستر زمانه و خانواده او، تحلیل کرده است. آن مقاله از آن جهت که شخصیت اعتمادالسلطنه و رقابت و منازعه او با امین‌السلطان را بررسی کرده و ضرورت تحقیق جدیدی را در مورد وجوه مختلف زندگی اعتمادالسلطنه و از جمله علت مرگ او گوشزد می‌کند، پایه‌ای برای تحقیق کنونی است (دانشیار، ۱۴۰۳: ۱۱۷-۱۳۵). اگرچه آثار مذکور، زوایای مختلفی از زندگی اعتمادالسلطنه را بررسی کرده‌اند، اما تاکنون پژوهشی مسئله مرگ او را بر پایه سابقه بیماری‌ها، نحوه مرگ و در کنار آن، انگیزه‌های موجود برای قتل وی، توأمان مورد تحلیل قرار نداده است. پژوهش حاضر با هدف رفع این خلاء، نخست به بررسی اجمالی سیر زندگی اعتمادالسلطنه و زمینه‌ها و پیامدهای رقابت سیاسی او با امین‌السلطان و انگیزه احتمالی او برای قتل اعتمادالسلطنه می‌پردازد و سپس با وصفی نظام‌مند، سابقه بیماری و سیر وضعیت بدنی-روانی او تا لحظه درگذشتش را بر پایه یادداشت‌های روزانه او، تبیین می‌کند. اما صرف روش تحقیق تاریخی نمی‌تواند معمای مرگ وی را حل کند. در چنین

وضع، نیازمند مطالعه‌ای میان‌رشته‌ای هستیم که بتواند درحالی که داده‌های معتبر و نسبتاً ریز از بیماری و نحوه مرگ اعتمادالسلطنه در دست است، پاسخ نهایی را ارائه دهد. از همین رو، داده‌های موجود به محک علم پزشکی قرار می‌گیرند تا نهایتاً مشخص شود کدام یک از دو گمانه مطرح، روایت صحیح از مرگ اعتمادالسلطنه است.

۱. کودکی، تحصیل و ریشه‌های روانی - سیاسی یک بلندپروازی

محمدحسن خان اعتمادالسلطنه سومین فرزند از چهار فرزند علی‌خان مقدم مراغه‌ای، ملقب به حاجب‌الدوله، و یگانه فرزند خورشیدخانم، از شاهزادگان قاجاری، است. علی‌خان حاجب‌الدوله مجری فرمان قتل میرزاتقی‌خان امیرکبیر است که این میراث او نه تنها بر سراسر زندگانی محمدحسن خان سایه افکند، بلکه مبنای داوری در باب کارنامه زندگانی وی نیز شد. پدر محمدحسن خان به هنگام کودکی وی، خوانسالار دربار بود که مورد اتهام همسر محمدشاه (حک. ۱۲۵۰-۱۲۶۴ق) یعنی خدیجه‌خانم چهریقی قرار گرفت و پس از مصادره، به یک سال زندان و سپس تبعید محکوم شد. این رخداد حاجب‌الدوله را به رقیب خدیجه‌خانم، یعنی مهدعلیا - همسر دیگر محمدشاه و مادر ناصرالدین‌شاه - نزدیک و هم‌پیمان کرد. همین هم‌پیمانی با مهدعلیا نیز او را به جرگه دیگر همراه مهدعلیا، یعنی میرزاآقاخان نوری، رقیب امیرکبیر، کشاند. این هم‌پیمانی‌ها زمینه افزایش ثروت و ترقی حاجب‌الدوله را در دوره صدرات آقاخان نوری (۱۲۶۷-۱۲۷۵ق) فراهم آورد و او را به منصب فرشباشی شاه رساند. اما با سقوط آقاخان نوری، حاجب‌الدوله بار دیگر مصادره و تبعید شد. این گرفتاری‌ها، سخت بر وضع خانواده او اثر گذاشت و مال و مکتش را از میان برد، چنان‌که در ۱۲۸۴ق با سی‌هزار تومان بدهکاری درگذشت (اعتمادالسلطنه ۱۳۸۹: ۴۱۶، ۵۵۸، ۹۴۹، ۱۰۴۵؛ بامداد ۱۳۵۷: ۲/ ۳۷۴، ۳۷۸). چنین سرگذشت پرتنشی، بی‌گمان روان محمدحسن خان را پراضطراب و بیمار کرده بود و بی‌شک «جُبْن، ظاهرسازی و تملُّق» و احساس ناامنی که خود نیز به آن معترف بود، ریشه‌ای در همین تجربیات تلخ کودکی و نوجوانی داشت (نک. اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۵۱۱، ۹۴۵؛ ۹۶۱؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۹۶؛ عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۷۳۱). هم‌پیمانی پدر با مهدعلیا و پذیرش مأموریت قتل امیرکبیر - در حالی که در هنگام صدارت او منصبی مهم یافته بود - پایگاه اجتماعی حاجب‌الدوله و خاندانش را، در خارج از دایره اقتدار شاه، از میان برد. از همین رو، او و فرزندانش اگر خواهان ماندن در دایره قدرت و سیاست بودند، ناگزیر به همراهی مطلق با شاه و تملُّق‌گویی او می‌شدند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۰۳، ۱۰۱۸).

باین‌حال، موقعیت خانوادگی این امکان را برای محمدحسن خان فراهم آورد که جزو نخستین دوره محصلان دارالفنون باشد^۱ و با تشویق و راهنمایی کنت دوگوبینو که در ۱۲۷۸ق به‌عنوان وزیر مختار فرانسه به تهران آمده بود،^۲ برای ادامه تحصیل به پاریس برود. او در مدت اقامت در فرانسه که تا ۱۲۸۴ق و قریب به سه سال و نیم به طول انجامید، به راهنمایی مستقیم گوبینو در مدارس پاریس زبان و ادبیات فرانسه را آموخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۸-۱۴۹؛ روزنامه شرف، شماره ۸۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۷۲۴).^۳ با بازگشت از فرانسه، از آنجا که زبان مرادات بین‌المللی دربار ایران، فرانسوی بود، مترجم مخصوص شاه شد. فعالیت‌های علمی محمدحسن خان از همان سال و با نگارش مقالاتی در روزنامه‌های تهران آغاز شد. شاه در سال ۱۲۸۷ق ریاست «روزنامه‌جات و دارالطباعة» دولت و در سال بعد ریاست «دارالترجمه دولتی» را نیز به محمدحسن خان سپرد و او را به صنیع‌الدوله ملقب کرد. تألیف و ترجمه آثار متعدد تاریخی، جغرافیایی و ادبی او نیز از همین سال آغاز شد (نک. روزنامه شرف، شماره ۸۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۳۷، ۵۷۹).

از اسباب اصلی ترقی و هم‌زمان بدنامی خانواده او، رابطه خانوادگی با مهدعلیا (د. ۱۲۹۰ق)، مادر ناصرالدین‌شاه، بود که محمدحسن خان او را دارای هزار حقوق در حق خانواده خود می‌دانست (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۵۵۸؛ همو، ۱۳۵۷: مقدمه مصحح، ۱۲؛ بامداد، ۱۳۵۷: ۳/۳۴۱). محمدحسن خان در ۱۲۸۸ق، با واسطه مهدعلیا با دختر شاهزاده عمادالدوله، حاکم وقت کرمانشاه، موسوم به عزت‌ملک‌خانم ازدواج کرد. ازدواج با عزت‌ملک که در ۱۳۰۶ق به اشرف‌السلطنه ملقب شد، در ترقیات محمدحسن خان اثری چشمگیر داشت.^۴ چراکه گذشته از برخورداری محمدحسن خان از پشتیبانی پدر شاهزاده و قدرتمند او، خود نیز زنی زبان‌آور و جاه‌طلب بود و در ارتقای شوهرش تلاشی بسیار می‌کرد. از همین‌رو در سال ۱۲۸۹ق منصب «ترتیب و نظیف اسباب قلمدان و تحریر حضور همایون» و در سال ۱۲۹۰،

۱. ظاهراً او پیش از ورود به دارالفنون تحصیلات مقدماتی را نزد افرادی از جمله ملاابراهیم جوشقانی گذرانده بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۳۴).

۲. او بین سال‌های ۱۲۷۱ق تا ۱۲۷۴ نیز به‌عنوان نایب وزیرمختار و سپس شارژدافر فرانسه در ایران اقامت داشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: ۱۴۸).

۳. محمدحسن‌خان، مقدمات زبان فرانسه را در ایران نزد میرزاملکم‌خان و ظاهراً در همان مدت تحصیل در دارالفنون آموخته بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۶۷۳).

۴. محمدحسن خان در زمانی نامعلوم و بی تردید پیش از ازدواج با عزت‌ملک، همسر نخست خود را طلاق داده بود.

معاونت پدر همسر در وزارت عدلیه، «مقدم السفرائی» و نیز «اداره باغات و قنوات دولتی و معابر و خیابان‌های شهر و خارج» (متنوباً از ۱۲۹۰ تا شعبان ۱۳۰۷ق)^۱ به او سپرده شد. گذشته از دریافت نشان و هدایای متعدد، مهم‌ترین مناصب و مسئولیت‌های او در سال‌های بعد، به شرح زیر است: مدیریت «سالنامه دولت علیه ایران»، مدیریت نشریه مریخ، مسئولیت نظارت بر تألیف بقیه کتاب «نامه دانشوران»، مدیریت نشریه «اطلاع»، عضویت «مجلس شورای کبرای دولتی» (۱۲۹۹ق)، مدیریت روزنامه «شرف»، تصدی «وزارت انطباعات و دارالترجمه دولتی» (۱۳۰۲ق)، مدیریت نشریه اردوی همایون و مدیریت نشریه «اکودوپرس» (به زبان فرانسه، ۱۳۰۲-۱۳۰۵ق) (روزنامه شرف، شماره ۸۱؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۶۹۲، ۸۲۵؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۳۵-۳۹، ۱۶۳-۲۴۷).

درگذشت پدرش در ۱۲۸۴ق، مرگ مهدعلیا در ۱۲۹۰ق و فوت عمادالدوله در ۱۲۹۲ق، اعتمادالسلطنه را از حامیانی بزرگ محروم کرد. از همین رو، ترقی جایگاه و مکتت او در شرایطی که به گزارش خود وی شرط ترقی در «دربار حالیه ایران ... واسطه داشتن از خواجه‌ها و زن‌ها، یا قوم و خویش معتبر داشتن» بود، در باقی عمر صرفاً به گرفتن نشان، خلعت و لقب یا تغییر نام مناصب او به عناوینی شکوهمندتر محدود شد. با وجود این، به کمک همسر و نیز تا حدی مادرش با دو زن محبوب و پرنفوذ ناصرالدین شاه، یعنی انیس‌الدوله (۱۲۵۸-۱۳۱۴ق) و در مرتبه‌ای فروتر امینه‌اقدس (د. ۱۳۱۱ق)، نزدیک شد و ارتباطی نیز با مادران متفاوت سه پسر ارشد شاه یعنی، مسعودمیرزا ظل‌السلطان، مظفرالدین‌میرزا (ولیعهد) و کامران میرزا نایب‌السلطنه برقرار کرد. به مدد این روابط و به‌ویژه رابطه خوب خود و همسرش با انیس‌الدوله و تا اندازه‌ای امینه‌اقدس، ضمن حفظ جایگاه خود و گرفتن نشان و خلعت‌های متعدد، در سال ۱۳۰۴ق با سماجت همسرش و پیگیری امینه‌اقدس، به اعتمادالسلطنه ملقب شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۸۸، ۴۷۲؛ روزنامه شرف، شماره ۸۱؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ۱۷-۳۳؛ دانشیار، ۱۴۰۳: ۱۲۷-۱۲۸).

سیمت او به‌عنوان مترجم شاه موجب شد که در هر سه سفر ناصرالدین‌شاه به اروپا در سال‌های ۱۲۹۰، ۱۲۹۵ و ۱۳۰۶ق، او را همراهی کند. لیکن با وجود تلاش پیگیر برای دست‌یابی به جایگاه سیاسی بالاتر و مناصبی پرسود و منفعت‌بخش، موانعی راه او را سد کرده بودند. چنین می‌نماید که مهم‌ترین موانع، نه درگذشت حامیان قدرتمند، بلکه ویژگی‌های شخصیتی او بوده‌اند.

۱. این منصب عناوینی دیگر و اما مشابه چون اداره «تذقیه و احتسابیه» و «عمله احتساب» نیز یافت.

شخصیت اعتمادالسلطنه را منابع متعدد و به ویژه روزنامه خاطراتش که حاوی نکاتی جزئی از سال‌های کودکی تا چند روز پیش از مرگ اوست، تا حد قابل قبولی آشکار ساخته است. این منابع گواه پشتکار کم‌نظیر، آداب‌دانی، حافظه قوی، جاه‌طلبی، درعین‌حال کم‌تحرکی (تنبلی جسمی)، درون‌گرایی و کم‌رویی نسبی، نازک‌دلی (زودرنجی)، بدبینی و زبانی تند و گزنده و نیز اضطراب و ترسویی اوست. او که فرزند مردی چندزنه و یگانه فرزند مادرش بود، ضمن پاسداشت پدر خود، مادرش را «تنها دوست مهربان» خود در دنیا می‌دانست (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۵۴، ۱۰۲۳، ۱۰۳۰؛ خان‌ملک ساسانی، ۱۳۳۸: ۱/ ۱۶۹، ۱۷۱). به دین اسلام و شریعت شیعی پایبند بود و نماز و روزه و عزاداری برای ائمه به ویژه مناسک ایام محرم، را به جای می‌آورد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۰: ۱۲۴-۱۲۶؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۸، ۱۳۲، ۲۰۳ به بعد؛ خان‌ملک ساسانی، ۱۳۳۸: ۱/ ۱۷۱).

خودپنداره اعتمادالسلطنه بر پایه این ویژگی‌ها و شرایط، چندان مطلوب خود و دیگران نبود. به زعم خودش، از «سلیقه زیبایی و زشتی» و روی خوشگل بی‌بهره بود و «قد و قامت» او مورد تمسخر زنان قرار می‌گرفت. مناسب مجالس شادی و مهمانی نیز نبود و از این رو، پس از ترک مجلس عیش و نوشی، آورده است که «مرا نه جیبی گشاده است و نه قامتی اندازه. خُلقم بد و خِلَقتم بدتر است. آداب چنین مجلسی را به واسطه عدم ارتکاب نمی‌دانم. هیچ زنی در دنیا مرا دوست نداشته است، نمی‌دانم که گاهی عیالم به من مهربانی می‌کند از روی تعمد است یا تعقل، باطنی است یا ظاهری» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۱۹، ۳۴۳-۳۴۲، ۴۹۴، ۵۸۳، ۱۰۳۵). اما به توانایی علمی و مدیریتی خود باور داشت و دست‌کم پس از مرگ میرزا یوسف مستوفی‌الممالک در ۱۳۰۳ هـ خود را از تمام درباریان، جز میرزا علی خان امین‌الدوله و میرزا ملکم خان، کارآمدتر و آگاه‌تر به جهان سیاست به شمار می‌آورد.^۱ او که از ۴۰ سالگی به بعد هیچ فرزندی و از ۴۳ سالگی خود، برادر و خواهری نداشت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۷۳، ۳۸۹)، نه اهل طرب و تفریح بود و نه اهل شکار؛ از «مردی افتاده» بود و میل جنسی ضعیفی

۱. در مورد اعتقاد به توانایی خود در ترجمه، اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۳۳، ۴۱۶، ۸۶۲؛ در مورد اعتقاد به عقل و دانش امین‌الدوله، همان: ۵۱۲؛ افضل‌الملک، ۱۳۶۱: ۲۳۷؛ همچنین در مورد تمجید دیگران از دانش اعتمادالسلطنه در تاریخ و جغرافیا و مهارتش در ترجمه از زبان فرانسه، نک. عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۱/ ۸۷۵، ۹۲۵؛ خان‌ملک ساسانی، ۱۳۳۸: ۱۷۲، ۱۷۴. ضمناً، اگرچه داده‌های موجود مرادفات گرم اعتمادالسلطنه با زنان- به جز مادر و همسرش- را تأیید نمی‌کند، اما به هر صورت، همسر اعتمادالسلطنه به این خاطرات دسترسی داشت و گاه حتی اعتمادالسلطنه خود خاطراتش را روایت می‌کرد و همسرش می‌نوشت. از این رو، می‌توان احتمال داد که در گزارش از عدم مطلوبیت خود برای زنان، اغراق کرده باشد.

داشت. در چنین وضعی، وقت خود را صرف چه می‌بایست می‌کرد؟ روزنامه خاطرات او گواه است که غالب اوقاتش صرف مطالعه و نگارش و تلاشی ممتد برای ترقی جایگاه و رتبه می‌شد؛ رتبه‌ای که دست‌کم بعد از ۱۲۹۸ق، رضایتی از آن نداشت، و حتی با تغییر عنوان مسئولیت‌های او به وزارت انطباعات، آن را هم ردیف وزارت‌هایی چون وزارت بقایا و وزارت قورخانه می‌دانست و همه را «مجمعول» می‌خواند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۸: ۲۰۴۵/۳، ۲۱۳۷؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۴۸۹؛ همان ۱۳۵۰: ۱۲۶). از فحوای خاطرات او به‌خوبی پیداست که این وزارت را از آن جهت بی‌اعتبار می‌دانست که، برخلاف سایر وزارت‌ها یا مسئولیت‌ها، منشأ قدرت، نفوذ و کسب درآمد، نبود.

خاطرات روزانه اعتمادالسلطنه در سال ۱۲۹۲ق، گواه روشنی از امید، شادابی و پرکاری اوست. اما رخدادهای زندگی او از ۱۲۹۸ق به بعد، از وضعی پرتنش حکایت دارد؛^۱ چنان‌که تا پایان حیاتش چند بار، از جمله در میانه همان سال ۱۲۹۸ق، خبر خلع و تبعید او شایع شد. انعکاس این وضع نیز به‌خوبی در لحن و آهنگ روزنامه خاطراتش پیداست؛ چرا که به‌تدریج مشحون از واژگان کسالت، خستگی و ناامیدی و نیز نقد شاه و دولت و گلایه و بدگویی از دیگر درباریان شده است (برای نمونه نک. اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۶۷، ۷۰-۷۴، ۹۴-۹۵، ۱۱۷ و صفحات بعد). این ناامیدی و عصبانیت که در مجموع تا پایان زندگی او روندی فزاینده داشت، ظاهراً چند دلیل عمده داشت: نخستین عامل، پس ماندن رتبه و ثروت او از دوستان و هم‌ردیفان سابقش در حکومت بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۲۸۲). عامل دوم، مشاهده روند روبه‌زوال حکومت قاجاریه بود که به‌زعم او، مهم‌ترین علت آن، برکشیدن فرزندان جوان ناصرالدین‌شاه، یعنی مظفرالدین‌میرزای ولیعهد (۱۲۶۹-۱۳۲۴ق/۱۲۳۲-۱۲۸۵ش)، مسعود میرزا ظل‌السلطان (۱۲۶۶-۱۳۳۶ق/۱۲۲۸-۱۲۹۷ش) و کامران میرزا نایب‌السلطنه (۱۲۷۲-۱۳۴۶ق/۱۲۳۵-۱۳۰۷ش) و سپردن بسیاری از ایالات و مناصب مهم کشور به دو تن اخیر بود؛ امری که گذشته از خامی و خودپسندی این دو، با نفاق و رقابتی مخرب میان هر سه همراه بود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۶۳-۶۴، ۶۷، ۷۱-۷۲، ۷۵).

سومین عامل ناامیدی اعتمادالسلطنه، وابستگی معماگونه شاه به کودکی خردسال موسوم به

۱. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه گزارش نزدیک به ۱۶ سال وقایع زندگی اوست. سال نخست یادداشت‌های روزانه او از ۲۹ جمادی الاول ۱۲۹۲ تا ۱۹ محرم ۱۲۹۳ ق را شامل می‌شود و ۱۵ سال بعدی شامل وقایع ۹ ربیع‌الثانی ۱۲۹۸ تا ۴ شوال ۱۳۱۳ق است. برای آگاهی از هدف اعتمادالسلطنه از نوشتن این اثر، نک. عباسی و فصیحی، ۱۳۹۴، ۱۰۱-۱۰۲.

ملیجک دوم (متولد. ۱۲۹۵ق/ ۱۲۵۷-۱۳۱۹ ش) از حدود نیمه سال ۱۲۹۸ق بود. علاقه و وابستگی شاه تا بدانجا بود که این کودک را در سفر و حضر در کنار خود نگه می‌داشت. تبعات این قضیه برای اعتمادالسلطنه، هم‌نشینی مدام او، به‌عنوان مترجم و روزنامه‌خوان شاه، با ملیجک، پدر و خدمه وی بود؛ افرادی که به‌زعم او دور از فهم و «بی‌علم و هنر» بودند. اعتمادالسلطنه خود را هم‌رتبه و حتی در نزد شاه فروتر از آنان، می‌پنداشت، چرا که شاه مکرر هنگام کتاب‌خواندن اعتمادالسلطنه، سرگرم شوخی و مزاح با این هم‌نشینان می‌شد. این نارضایی در یادداشت‌های روزانه او از حدود دهه سوم ذی‌الحجه ۱۳۰۰ق بازتاب یافت و به تدریج تا اواخر ربیع‌الثانی ۱۳۰۱ق افزایش پیدا کرد. در ۲۷ ربیع‌الثانی در دفتر خاطرات خود از قهر با شاه نوشت و گفت «حالا ۱۸ سال است که من این کاره (روزنامه‌خوان (به زبان فرانسه) و کتاب‌خوان) هستم، چه فایده بردم؟». او با ناامیدی از دلجویی شاه در یادداشت‌های روزهای بعد، آورد که «به خدا قسم از نوکری شاه خسته شدم، خیلی میل دارم مدتی آسوده باشم» و خود را با هم‌قطارانش (میرزاعلی خان امین‌الدوله و آجودان مخصوص) مقایسه کرد که چگونه در این سال‌ها ترقی کرده‌اند و او جامانده است. به همین سبب ضمن گلایه از وضع خود در نامه‌ای مفصل استعفای خود را تقدیم شاه کرد. شاه با دلجویی از او، اضافه‌مواجبی هم برایش تعیین کرد. این دلجویی و افزایش درآمد، مایه امید او تا حدود ده ماه شد؛ چنان‌که دیگر نشانی از دلگیری در روزنامه خاطرات او دیده نمی‌شود (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۵، ۸۸، ۱۰۲، ۲۶۱-۲۸۳).

اما این التفات مسئله را حل نکرد؛ از همین‌رو بار دیگر دلسردی و شیکوه‌های اعتمادالسلطنه از ماه‌های نخست ۱۳۰۲ق آغاز شد، تا آنجا که ذیل یادداشت‌های ۲۳ صفر ۱۳۰۲ق (یعنی در آستانه ۴۳ سالگی‌اش) آورده است که «... از دنیا خیلی دلگیرم. میل داشتم که مبلغی در بانک انگلیس داشته باشم و نوکری شاه را نمی‌کردم. هم‌قطار ملیجک و مردک نبودم. در گوشه‌ای نشسته در این دنیای دون تنها زندگانی می‌کردم...». چنین می‌نماید که همسرش با شنیدن این سخنان، رؤیایی را با او در میان گذاشت که مدعی بود در خواب بعد از ظهر، دو روز پیش در تاریخ ۲۱ صفر ۱۳۰۲ق/ ۲۰ آذر ۱۲۶۳ش، دیده بود. گزارش این رؤیا در روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه بدین شرح آمده است:

«اگرچه هرگز به خواب اعتنا ندارم و اعتباری ندارد، اما این تفصیل را می‌نویسم^۱.

۱. به رغم این گفته، شواهد مختلف حکایت از باور و اعتقاد او به خواب دارد، چنانکه مکرر برای تعبیر خوابش

اهل خانه پریروز بعدازظهر که خوابیده بود، در خواب دیده بود که جبه‌زری که تار و پودش سفید و زرد است در حضور مرحوم عمادالدوله، پدرشان، گسترده اند و آن مرحوم از پارچه این جبه تمجید می‌کند. من هم در آن مجلس حاضرم و این جبه از آن من است. بعد من گفتم این جبه را در قوطی به اندازه خودش بگذارید که محفوظ باشد. مرحوم عمادالدوله فرموده بودند که جبه متقال ده تومان قیمت دارد. من در خفا به عیال خود گفتم این جبه برای من ۵۴ تومان تمام شده و من در سن ۵۴ سالگی به وزارت خواهم رسید. این جبه وزارت من است» (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۳۳۰-۳۲۹).

گذشته از باور یا عدم باور اعتمادالسلطنه به این رؤیا، مطالعه سیر زندگی او چنین می‌نماید که این خواب به تدریج در ذهن و خیال او جایگاهی فراتر از یک خواب ساده یافت. گویی ادامه زندگی او طرحی برای تحقق این رؤیا، یا به تعبیری «تمنای وزارت واقعی» گشت؛ رؤیا و تمنایی که در نهایت سرنوشت زندگی اعتمادالسلطنه را در ۵۴ سالگی رقم زد (نک. دانشیار، ۱۴۰۳: ۱۳۲).

۲. سودای صدارت اعظمی، رقابت با امین‌السلطان و گمانه مسمومیت به دست او

ورود به عرصه سیاست و پیگیری رؤیای صدارت، نیازمند فعالیت سیاسی و اثبات توانمندی خود به شاه و دیگر بازیگران عرصه سیاست ایران بود. چنان‌که از پژوهش‌های پیشین برمی‌آید، تا پیش از سال ۱۳۰۲ق آثار اعتمادالسلطنه در حوزه دانش تاریخ و جغرافیا قرار داشت (از جمله نک. اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۳: مقدمه مصحح، ۱۱-۱۵؛ قاسمی، ۱۳۷۹: ص ۲۵۴ به بعد؛ متولی حقیقی، ۱۳۸۱: ۹۷ به بعد). از این تاریخ به بعد است که او، برخلاف رویه پیشین خود، دست به نگارش و ترجمه مقالات و کتب سیاسی متعدد زد تا بدین ترتیب توجه شاه را به فعالیت و قابلیت‌های سیاسی خود جلب کند؛ فعالیت در عرصه‌ای که نمی‌توانست توجه سفارتخانه‌های دو قدرت استعمارگر و پرنفوذ در ایران قاجاری یعنی روس و بریتانیا را به خود جلب نکند. از آنجاکه برخی از نیرومندترین درباریان قاجاریه، و به‌ویژه مهم‌ترین رقیب او یعنی علی‌اصغرخان امین‌السلطان در آن زمان، انگلوفیل بودند، عملاً جایی برای جذابیت اعتمادالسلطنه برای بریتانیایی‌ها باقی نمی‌ماند. از همین رو، او در حرکتی معکوس، رو به نقد

سیاست‌های آن کشور در ایران آورد تا بدین ترتیب توجه روس‌ها را به خود جلب کند؛ اقدامی که موفقیت‌آمیز بود و به‌زودی مورد توجه و استقبال روس‌ها قرار گرفت. بدین ترتیب، اعتمادالسلطنه برخلاف پدرش که انگلوفیل بود، با سیاست‌های روسیه همراه شد. چنین می‌نماید که او تا ۱۳۰۵ق به چنان جایگاه سیاسی‌ای رسیده بود که شاه، برای نخستین بار، در میانه آن سال، او را واسطه پیام محرمانه خود با سفارت روسیه کرد. همچنین طولوزان - پزشک مخصوص شاه - در اواخر همان سال و در حضور یکی از درباریان، اعتمادالسلطنه را «قابل صدارت» خواند؛ و اعتمادالسلطنه که از این سخن خوش وقت شده بود، از آن درباری خواست این گفته طولوزان را به‌خاطر بسپارد، چرا که روزی به کار خواهد آمد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۳۳۴، ۳۳۸ - ۳۳۹، ۳۴۵، ۵۴۸، ۵۸۸؛ نظام‌السلطنه، مافی، ۱۳۸۶: ۲۶۶؛ Kia, 2010: 114؛ دانشیار، ۱۴۰۳: ۱۳۳-۱۳۵).

رقابت مستقیم او با امین‌السلطان، به‌عنوان قدرتمندترین وزیر شاه که بعدها به منصب صدارت اعظمی ارتقا یافت، از همین مقطع آغاز شد. ارتباط اعتمادالسلطنه با امین‌السلطان در فاصله سال‌های ۱۳۰۴ تا ۱۳۱۳ق، ترکیبی پیچیده از دوستی و دشمنی، رقابت و آشتی‌های مقطعی بود. تغییر مکرر رابطه میان آن دو، تحت‌تأثیر تفاوت منش و روش آن‌ها، دخالت قدرت‌های خارجی (روس و بریتانیا) و نیز فرصت‌طلبی ناصرالدین شاه در جهت کنترل هر یک از این دو با بهره‌گیری از دیگری قرار داشت. با وجود آنکه جایگاه و اقتدار اعتمادالسلطنه قابل مقایسه با امین‌السلطان قدرتمند و احتمالاً ثروتمندترین وزیر شاه نبود، مخالفت یک‌تنه اعتمادالسلطنه با سفر سوم شاه به اروپا در سال ۱۳۰۶ق، و نیز مخالفت صریح او با امتیاز بانک شاهنشاهی انگلیس، وی را به‌عنوان سیاست‌مداری مستقل و رقیبی جدی برای امین‌السلطان مطرح کرد؛ چرا که امین‌السلطان مهم‌ترین موافق و مجری هر دو اقدام بود. از آن سال به بعد، با وجود آشتی‌های کوتاه‌مدت، عمدتاً امین‌السلطان بود که با به‌کارگیری سیاست‌های گوناگون در پی تضعیف و محدود کردن دایره قدرت و حتی حذف اعتمادالسلطنه از دربار قاجاریه برآمد. بر پایه یادداشت‌های روزانه اعتمادالسلطنه، چنین می‌نماید که او، دست‌کم تا سال ۱۳۱۰ق، مهم‌ترین سد دست‌یافتن به جایگاه مورد نظر خود را امین‌السلطان می‌دانست (نک.

۱. اگرچه شاه شخصاً اعتمادالسلطنه را واسطه با سفارت روسیه می‌کرد، اما در پاسخ به نامه امین‌السلطان که در آن اعتمادالسلطنه جاسوس روس‌ها خوانده شده بود، اتهام او را به صورت ضمنی تأیید کرد (ن.ک. صفایی ۱۳۵۵: ۲۳۵-۲۳۸). چنین می‌نماید که این تأیید بیش از اینکه ناشی از پرهیز شاه از مشاجره با امین‌السلطان باشد، جهت ایجاد رقابت و کنترل هر یک با دیگری، بوده است.

اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۳۴۳-۳۴۴، ۳۶۳، ۴۰۰، ۵۱۹ و صفحات بعد؛ دانشیار، ۱۴۰۳: ۱۳۷-۱۴۵).

اما رخدادی در نیمه این سال، امید اعتمادالسلطنه را برای نیل به صدارت یا جایگاهی نزدیک به آن، زنده کرد. شاه که از عملکرد امین‌السلطان خشنود نبود، مصمم به عزل او و نشان دادن ظل‌السلطان شده بود. مقدمات این کار با مشاوره با برخی وزیران، از جمله امین‌الدوله، احضار ظل‌السلطان به تهران و شیوع اخبار عزل قریب‌الوقوع امین‌السلطان در میان اهالی تهران، فراهم آمد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۴۷؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۷۵-۱۷۸). شواهد مختلف، حاکی از آن است که مقارن همین ایام، اعتمادالسلطنه نگارش کتاب مشهور و کاملاً سیاسی خود، موسوم به «خلسه» یا «خوابنامه» را آغاز کرد. این کتاب به محاکمه خیالی یازده صدراعظم حکومت قاجاریه از آغاز تا صدارت علی‌اصغرخان امین‌السلطان، اختصاص دارد. اهمیت اصلی کتاب در شرح اقدامات امین‌السلطان است که بیش از نیمی از اثر را دربرمی‌گیرد. این کتاب، امین‌السلطان را با شدیدترین لحن رسوا می‌کند و در پی آن است که نخبگان جامعه را نسبت به عزل او مجاب سازد. چنین به نظر می‌رسد که انصراف از برکناری امین‌السلطان در حدود ۲۲ رجب ۱۲/۱۳۱۰ بهمن ۱۲۷۱ ش، موجب ناتمام ماندن کتاب شد (ن.ک. اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۳۴، ۲۵۰).

به عقیده اعتمادالسلطنه - که اظهارات امین‌الدوله نیز آن را تأیید می‌کند-، امین‌السلطان چون از تصمیم شاه آگاه شد، به روس‌ها پناه برده و با آنان هم‌پیمان شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۵۷: ۲۳۲-۲۳۶؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۷۶-۱۷۸). صدارت اعظمی ظل‌السلطان که پیوندی عمیق‌تر با انگلستان داشت، برای روسیه به معنای عقب افتادن بیشتر از انگلستان بود؛ از همین رو، سفیر آن کشور در تهران، برخلاف رویه پیشین، سخت به پشتیبانی از امین‌السلطان برخاست و مخالفت صریح دولت متبوع خود را با این عزم شاه اعلام کرد. شاه ناتوان نیز ناگزیر از تصمیم خود منصرف شد. شاید درخواست مرخصی سه‌ماهه اعتمادالسلطنه برای سفر به کربلا که نزدیک به ده روز بعد از انصراف علنی شاه از این تصمیم مطرح شد، واکنشی به همین ناکامی سیاسی باشد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۴۷-۸۴۹؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۱۷۵-۱۷۹).^۱

پیچیدن خبر برکناری قریب‌الوقوع امین‌السلطان در فضای تهران و ناتوانی شاه از تحقق این امر، اعتبار هم‌زمان آن دو را خدشه‌دار کرد. از همین رو، شاه جهت حل این بحران، لقب

۱. آشکار نیست که محقق نشدن این سفر ناشی از عدم موافقت شاه بوده است یا انصراف اعتمادالسلطنه از انجام آن.

صدراعظم را رسماً به او اعطا کرد. این اقدام به معنای پیروزی نهایی امین‌السلطان و ناگزیری اعتمادالسلطنه از همراهی با او بود. مؤید این ادعا، تجدید رابطه گرم آن دو تا اوایل ۱۳۱۳ق است؛ چنان‌که بار دیگر مکرر به دیدار و مهمانی او می‌رفت یا امین‌السلطان به بازدید وی می‌آمد و در همین مدت، اعتمادالسلطنه کتاب‌هایی را به نام امین‌السلطان نوشت و به او تقدیم کرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۵۱ به بعد، ۹۲۲). این نزدیکی نسبتاً طولانی مدت به امین‌السلطان، موجب سردی روابط اعتمادالسلطنه با امین‌الدوله و دیگر دوستان هم‌فکرش شد؛ چنان‌که رابطه آنان با اعتمادالسلطنه تا روزهای پایانی ربیع‌الثانی ۱۳۱۱ق، یعنی نزدیک به ده ماه، قهرآمیز باقی ماند. پیشگامی امین‌الدوله با نوشتن نامه‌ای مهربانانه به اعتمادالسلطنه، تا حدی از سردی روابط آنان کاست و به چند دیدار و عیادت، با فواصل زمانی طولانی، انجامید. اما مخالفت اعتمادالسلطنه با تجدید انحصار تنباکو به شیوه‌ای جدید و زیرنظر و مدیریت شرکتی به ریاست امین‌الدوله و سپس دریافت نامه‌ای سراسر نقد (و به زعم اعتمادالسلطنه همراه با ناسزا) که فرستنده آن نامعلوم بود و شاه، امین‌الدوله را متهم به فرستادن آن می‌کرد! این رابطه را بار دیگر سردتر از پیش ساخت (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۸۸۲، ۸۹۴، ۹۱۴، ۹۷۵). در این میان، گذشته از نقش شاه، شواهدی آشکار نیز از فتنه‌انگیزی امین‌السلطان میان این دوستان قدیمی، حکایت دارد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۱۸-۹۱۹، ۹۷۵). با وجود دوری فزاینده از امین‌الدوله، رابطه اعتمادالسلطنه با امین‌السلطان نیز به گرمی و صمیمیت نینجامید؛ چراکه به تصریح اعتمادالسلطنه، چون او اهل شوخی و مجالس عیش و نوش نبود، هیچ‌گاه نمی‌توانست محبوب امین‌السلطان عیاش قرار گیرد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۷۷، ۱۰۳۵ به بعد).

شاید همین موضوع موجب ترمیم دوباره ارتباط اعتمادالسلطنه با امین‌الدوله شد و به کوشش او، میان امین‌الدوله و امین‌السلطان نیز در هفته‌های پایانی سال ۱۳۱۲ق، آشتی درگرفت که به تصریح اعتمادالسلطنه «نصف بیشتر اسباب» این صلح را او فراهم آورد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۱۳). این وضعیت، اگرچه می‌توانست آرامشی نسبی و تعادلی موقت به زندگی اعتمادالسلطنه ببخشد، اما نگرانی از آینده و فضای کلان حکومت و کشور - که آن را رو به زوال می‌دید - همچنان موجب ناامیدی و دلتنگی او در این واپسین سال‌های زندگی‌اش شده بود. شاید همین تردیدها و رنج‌های روحی، سلامت او را می‌کاست، چنان‌که در آخرین روزهای سال ۱۳۱۲ق، در پی خرید باغی در زرگنده، از بیلاقات شمال تهران، برآمد، زیرا اعتقاد داشت با این «... پیری و ناتوانی و مایوسی از دولت، یقین دارم مرا تا دو سال دیگر مجبور به اعتزال خواهد کرد و هیچ جا را از برای گوشه‌نشینی و امنیت بهتر از اینجا نمی‌دانم»

(اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۹۴-۹۹۵، ۱۰۱۴).

چند هفته بعد، مرگ تقریباً یک‌بارہ مادرش (۱۸ محرم ۱۳۱۳ق) که او را یگانه دوست حقیقی خود در جهان می‌خواند، چنان اندوهی بر زندگی او افکند که آرزو داشت زودتر به او ملحق شود. دو ماهی پس از این واقعه، از «کمال یأس و ناامیدی از دولت» یاد کرد و این روزهای خود را «آخر عمر و زندگانی» خواند (همان: ۱۰۱۸، ۱۰۲۳، ۱۰۳۶). این ناامیدی و کسالت، در همان ماه‌ها، با دستور شاه مبنی بر توقیف کتاب تقریباً سیاسی و تازه ترجمه‌ای او به نام *خاطرات مادموازل مونت پانسیر*، تشدید شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۳۶، ۱۰۴۴-۱۰۴۵، ۱۰۴۹؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۲۰۳). از اظهارات او که اینک در آستانه ۵۴ سالگی قرار داشت، به روشنی آشکار است که از تحقق آرزوی دیرین خود ناامید شده بود. از همین رو، سرنوشت خود را در آینده‌ای نزدیک، مشابه سرنوشت بسیاری از دولتمردان مجرب و سالخورده‌ای می‌دید که در سال‌های اخیر کاملاً کنار گذاشته شده و جای آنان را جوانانی هم‌سنخ صدراعظم، گرفته بودند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۵۹-۱۰۵۰).

اما رخدادی در ۹ شعبان ۱۳۱۳ق بار دیگر امید و تحرک را در او زنده کرد. در این تاریخ، شاه مأموریتی کاملاً سری برای مذاکره در مورد چند مسئله - از جمله گرفتن وامی به مبلغ ۵ کرو (در میانه کار به ۷ کرو افزایش یافت) از روس‌ها و درخواست یاری از آنان برای جلوگیری از نفوذ گسترده انگلستان در خاک سیستان-، به او سپرد. این مأموریت می‌توانست آخرین امید تحقق رؤیای او باشد. هیچ فرد سومی در دربار و حتی شخص امین‌السلطان صدراعظم، از این مأموریت آگاه نبود؛ حال آنکه اعتمادالسلطنه در مأموریت‌های پیشین برای گفتگو با سفارت روسیه، شخصاً امین‌السلطان را - به منظور پیشگیری از خشم و کینه او- در جریان می‌گذاشت. شاه در همان زمان، امین‌السلطان را نیز مأمور مذاکره برای دریافت وام از انگلستان کرده بود (اعتمادالسلطنه ۱۳۸۹: ۱۰۵۵-۱۰۶۷). اگرچه ماجرای دریافت وام، با مرگ اعتمادالسلطنه و ناصرالدین‌شاه - به فاصله یک و دو ماه بعد - به سرانجام نرسید، اما پذیرش این مسئولیت و پنهان داشتن آن از امین‌السلطان، اقدامی جسورانه و پرتبعات به شمار می‌رفت. از این رو، این اقدام اعتمادالسلطنه را نمی‌توان جز در چارچوب تلاشی آگاهانه برای تحقق رؤیای صدارت‌اعظمی، تفسیر کرد.

رویدادی دیگر، هم‌زمان با روزهای پایانی این مأموریت و واپسین ایام زندگی اعتمادالسلطنه، جسارت و تقابل سخت او با امین‌السلطان و تلاش وی برای نیل به صدارت را به نهایت رساند. در ۱۴ شوال ۱۳۱۳ق، مجلسی رسمی برای استنطاق محمدحسن امین‌الضرب

(۱۲۵۱-۱۳۱۶ق) به اتهام تقلب گسترده در ضرب پول کشور برگزار شد؛ مجلسی که هیچ یک از حاضران، جرأت آغاز مؤاخذه او را - به عنوان هم پیمان پر منفعت و احتمالاً قدرتمندترین متحد ایرانی امین السلطان - نداشت. اما اعتماد السلطنه، برخلاف رویه محافظه کارانه پیشین خود - که همه اهل مجلس را نیز به شگفتی واداشت - سخت به بازخواست امین الضرب پرداخت (عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۹۱۸-۹۱۹؛ امین الدوله، ۱۳۴۱: ۱۹۶، ۲۰۳). اعتماد السلطنه در این هنگام پا به ۵۴ سالگی (زاده ۲۰ شعبان ۱۲۵۹ق) گذاشته بود؛ سنی که همسرش در رؤیای پیش گفته، او را در لباس صدارت دیده بود و شاید همین تقارن، بر جسارت او افزوده بود. با این حال، تنها چهار روز پس از این واقعه، در پایان روز سیزدهم نوروز/۱۸ شوال ۱۳۱۳ق، به ناگاه درگذشت (ناصرالدین شاه، ۱۳۹۸: ۵۱۶؛ عین السلطنه، ۱۳۷۴: ۹۲۴/۱؛ امین الدوله، ۱۳۴۱: ۲۰۳).

رقابت دیرینه و اقدامات جسورانه اخیر اعتماد السلطنه علیه امین السلطان صدراعظم و سپس مرگ ناگهانی او، شائبه مسمومیت به دست امین السلطان را در ذهن برخی از هم روزگاران و نیز شماری از پژوهشگران بعدی، پررنگ کرده است. این گمانه از آنجا تقویت می شود که برخی منابع از عزم ناصرالدین شاه به برکناری امین السلطان پس از جشن پنجاهمین سالگرد پادشاهی اش (یک ماه بعد از مرگ اعتماد السلطنه)، خبر داده و حتی اعتماد السلطنه را در شمار گزینه های اصلی جانشینی معرفی کرده اند (امین الدوله، ۱۳۴۱: ۲۱۷؛ دولت آبادی، ۱۳۷۱: ۱۴۲/۱؛ خان ملک ساسانی، ۱۳۳۸: ۱۸۳-۱۸۴؛ ۲۷۴-۲۷۸؛ اعتماد السلطنه، ۱۳۸۹: مقدمه مصحح، ۱۳). چه راهی برای سنجش این اتهام به امین السلطان، جز بررسی سوابق بیماری، نشانه های بالینی، شواهد پزشکی و بازبینی نحوه مرگ اعتماد السلطنه، وجود دارد؟

۳. بیماری، عوارض و نحوه مرگ

اعتماد السلطنه قدی کوتاه تا متوسط داشت (احتمالاً حدود یک متر و ۷۰ و نهایتاً یک متر و ۷۵ سانتی متر) و وزنش در ۴۶ سالگی (۱۳۰۵ق)، حدود ۹۰ کیلوگرم بود. گویا آگاهی از همین اضافه وزن و تبعات آن، موجب پیاده روی روزانه و منظم او تا چند ماه بعد شد (اعتماد السلطنه، ۱۳۸۹: ۵۲۱، ۵۲۵-۵۳۵). در جریان سفر سوم شاه به اروپا، او با انجام آزمایش ادرار در لندن، ظاهراً برای نخستین بار متوجه وجود قند در ادرار خود شد (۲۳ ذی القعدة ۱۳۰۶ق). یک ماه بعد آزمایش مشابهی در پاریس این نتیجه را تأیید کرد. با بازگشت به تهران، احتمالاً به سبب نتیجه همین آزمایش و پیشنهاد پزشکان، پیاده روی روزانه خود را تا چند سال بعد از سرگرفت، اگرچه در همین مدت، چندبار و هربار برای چندین ماه عادت پیاده روی را کنار می گذاشت

(نک. اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۶۵۳، ۶۵۵، ۶۷۸، ۶۸۵، ۷۲۰-۷۲۲، ۷۲۷-۷۳۲، ۷۵۴-۷۶۷). در دو یا سه سال پایانی زندگی، گویا این فعالیت را به کلی کنار گذاشته بود؛ چرا که برخلاف سال‌های پیشین، هیچ نشانی از این پیاده‌روی در روزنامه خاطرات او وجود ندارد. از آنجا که فشار و اضطراب از عوامل اصلی تغییر رفتار و بی‌توجهی فرد به سلامت خود، به‌ویژه در بیماران مبتلا به دیابت است (Harrison's Principles of Internal Medicine, p. 3106)، می‌توان احتمال داد که در این سال‌ها، ناامیدی و شرایط روحی پراضطراب اعتمادالسلطنه، عامل کاهش فعالیت بدنی و ترک پیاده‌روی روزانه او بوده باشد.

بر اساس یادداشت‌های روزانه وی، نخستین نشانه‌های ابتلا به قند (پیشادیاپت یا دیابت) به حدود چهارده سال پیش از مرگ او (شوال ۱۲۹۹ق) بازمی‌گردد که با علائمی چون تپش قلب، سوزاک و دمل، کاهش شدید میل جنسی و در واقع از «مردی» افتادن، همراه بوده است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۹۲، ۱۹۷، ۲۰۴). با وجود این پیش‌زمینه و اضافه‌وزن مشهود، استرس و اضطراب ناشی از رقابت با امین‌السلطان از حدود ۱۳۰۶ق به بعد، احتمالاً شدت و پیشروی این بیماری را تقویت کرده است. آگاهی او از این بیماری در جریان سفر اروپا، پیاده‌روی و سایر اقدامات احتمالی در سال‌های بعد (از جمله استفاده مکرر از مسهل‌ها)، می‌توانست بیماری او را تا اوایل ۱۳۱۲ق تا حدی مهار کرده باشد.

اما در آغاز ربیع‌الاول ۱۳۱۲ق از کسالت خود - بی‌آنکه به نوع بیماری یا علائم آن اشاره کند و یک تا دو سال پس از کنارگذاشتن پیاده‌روی روزانه - سخن گفته است. چهار ماه بعد، او بار دیگر از ناخوشی خود و پدیدار شدن دوباره قرحه (زخم چرکی) در بینی‌اش یاد کرده است که نشان می‌دهد علائم بیماری چند ماه پیش او نیز همین بوده است. این قرحه یکی دوبار سرباز کرده، مجدداً عود کرد و زخم ناشی از آن به کسالتی طولانی و خانه‌نشینی چند روزه انجامید. شدت این کسالت طولانی به حدی بود که به‌زعم خودش از ریختن و قیافه افتاده بود و شباهتی به چهره پیشین خود نداشت. ناصرالدین شاه نیز از زشت شدن چهره اعتمادالسلطنه پس از این کسالت و بیماری سخن گفته است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۹۷۹، ۹۸۹-۹۹۴، ۱۰۰۱؛ ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۸: ۵۱۷).

چند ماه پس از بهبودی نسبی، در نیمه صفر ۱۳۱۳ق بار دیگر از پدیدارشدن علائمی چون دوار سر (سرگیجه) و در اواخر همان ماه از تپش قلب و در ماه بعد از دمل چرکی در بینی خود خبر داده است. در جمادی‌الاولی درد قلب نیز به علائم بیماری او افزوده شد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۲۴، ۱۰۲۶، ۱۰۲۹-۱۰۳۰، ۱۰۳۵). اندوه و اضطراب شدید ناشی از

مرگ مادرش در نیمه محرم همان سال، بی‌گمان در عود بیماری او مؤثر بوده است. اما تحرک کم‌وبیش و همراهی با شاه در برخی سفرها و درمان‌هایی که عمدتاً به استفاده از داروهای مسهل محدود بود، علائم بیماری او را به طور موقت کاهش داد (اعتمادالسلطنه، ۱۳۸۹: ۱۰۱۸ به بعد). اما از آغاز ماه شعبان ۱۳۱۳ق (۲۷ دی‌ماه تا ۲۵ بهمن ۱۲۷۴ش) که تحرک او کاهش یافته بود، بار دیگر نشانه‌های بیماری به صورت جوش در گردن و سینه، خود را نمایان ساخت و مداوای این عوارض با مصرف داروهای مسهل و ضماد از سر گرفته شد. اگرچه این عوارض تا اندازه‌ای تخفیف یافت، اما در طول ماه بعد (رمضان)، سوزش ادرار به علائم مذکور افزوده شد. آخرین عوارض و نشانه‌های بیماری او، دل‌درد، دل‌پیچه و کسالت چندروزه بود که از حدود یک هفته تا ده روز پیش از پایان زندگی او آشکار شده بودند (اعتمادالسلطنه ۱۳۸۹: ۱۰۵۲-۱۰۵۵، ۱۰۵۷-۱۰۶۰، ۱۰۶۶). اعتمادالسلطنه در روز پایانی زندگی خود، برابر با ۱۸ شوال ۱۳۱۳ق/ پنجشنبه ۱۳ نوروز ۱۲۷۵ش، به قصد خرید خانه‌ای به شهرری رفت و بر سر آرامگاه مادرش در صحن حرم شاه عبدالعظیم بسیار گریست. سپس همراه یکی از درباریان (از پیشخدمت‌های شاه) به برج طغرل رفت و از آنجا پیش از غروب آفتاب به خانه خود بازگشت و مشغول انجام کارهای شخصی شد. همسر او که در آن روز مهمان انیس‌الدوله، همسر شاه، بوده است، هنگامی به خانه رسید که اعتمادالسلطنه در حال بالارفتن از پله‌های اندرونی خانه‌اش بود. اعتمادالسلطنه در همان حال گفته بود «نمی‌دانم چه‌ام می‌شود» و یکباره بر زمین افتاد و درگذشت (ناصرالدین‌شاه، ۱۳۹۸: ۵۱۶؛ عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۹۲۴/۱؛ امین‌الدوله، ۱۳۴۱: ۲۰۳؛ گلچین معانی، ۱۳۴۶؛ ۱۰۳).

اکنون که سابقه و نشانه‌های بیماری اعتمادالسلطنه و نحوه درگذشت او روشن شد، باید دید آیا میان بیماری و مرگ ناگهانی او رابطه‌ای وجود دارد؟ نگارنده با نسخه‌ای به شرح زیر به مطب فوق‌تخصص گوارش و کبد (احسان اکبری) مراجعه کرده و تشخیص ایشان را در زیر آورده است:

شخصیتی سیاسی در دوره قاجار به مرگ ناگهانی، احتمالاً بر اثر سکنه، مرده است. اما از آنجاکه احتمال صدارت او داده می‌شد و رقیبانی جدی برای این جایگاه داشت، برخی از همان زمان بر این باور بودند که او به دست رقیبانش مسموم و کشته شده است. با وجود این، او پیش از مرگ از سلامت کامل برخوردار نبود و به‌طور مداوم از بیماری خود گلایه و شکایت می‌کرد. اکنون این پرسش مطرح است که آیا بر اساس وضعیت عمومی و علائم بیماری او در یکی دو هفته پیش از

مرگ می‌توان سبب مرگ او را تشخیص داد؟ این علائم به شرح زیرند:
پدیدارشدن دمل چرکی در بدن در ماه‌های پیش از مرگ و انجام زالودرمانی،
همراه با تپش قلب و دوار سر در یازده روز پایانی پیش از مرگ.
آغاز دل‌درد از ده روز پیش از مرگ و تبدیل دل‌درد به دل‌پیچه از نه روز پیش
از مرگ.

تداوم کسالت او دست‌کم تا شش روز پیش از مرگ و به همین سبب مصرف
روغن کرچک و سرانجام مرگ به سبب سکتته در پایان روز (بدون هیچ توضیحی
افزون بر این مطالب).

پاسخ فوق‌تخصص گوارش: «بی‌شک او قند داشته و از همین بیماری فوت
کرده است. مریضی با این علائم، یکباره و آرام می‌میرد».

باین‌حال، برخی علائم بیماری - از جمله دمل‌های چرکی، زخم‌های بینی و مشکلات
گوارشی - افزون بر آن که می‌تواند ناشی از عوارض دیابت پیشرفته باشد، در برخی موارد
به‌عنوان نشانه‌های بیماری سیفلیس نیز مطرح می‌شود. بر همین اساس، موضوع با پزشک
متخصص غدد نیز مورد بررسی قرار گرفت. این گفت‌وگو و مراجعه به منبع پایه پزشکی
داخلی، نشان داد که بیماری سیفلیس با نشانه‌های اختصاصی تری همچون زخم‌های تناسلی
(شانکر)، راش‌های سیفلیسی و علائم عصبی همراه است (نک: Harrison's Principles of
Internal Medicine 2022: Chapter 182, Syphilis, pp. 1406-1416). اما در منابع موجود،
چنین شواهدی درباره بیماری اعتمادالسلطنه گزارش نشده و قرینه‌ای برای تأیید آن نیز وجود
ندارد، حال آنکه نشانه‌های بیماری او (وجود قند در ادرار، دمل و عفونت‌های پوستی مکرر،
قرحه بینی، سوزش ادرار، مشکلات گوارشی، درد و تپش قلب، سرگیجه و مرگ ناگهانی)
به‌خوبی با عوارض دیابت پیشرفته و کنترل نشده همخوانی دارد (نک: Harrison's Principles
of Internal Medicine 2022: Chapter 405, pp. 3120-3128; Joshi and colleagues, pp.
1906-12).

نتیجه

داده‌های تاریخی دو گمانه در مورد عامل مرگ اعتمادالسلطنه مطرح می‌کنند که هر دو معقول
و مستند به شواهد معتبرند: از یک سو انگیزه نیرومند امین‌السلطان برای حذف رقیب دیرین و
سرسخت خود و وجود روایتی پذیرفتنی از نقش وی در قتل اعتمادالسلطنه؛ و از سوی دیگر،
وجود نشانه‌های مکرر و مستند از بیماری‌های جسمی اعتمادالسلطنه که می‌توانست زمینه‌ساز

مرگ طبیعی و ناگهانی او باشد. در چنین وضعی کدام روایت از مرگ وی را می‌توان بر دیگری ترجیح داد؟ پژوهش حاضر نشان داد که چگونه بهره‌گیری از علوم دیگر - و در این مورد خاص، علم پزشکی - می‌تواند در تحلیل رویدادهای مبهم تاریخی و حل معماهایی از این دست، به ما کمک کند.

نگارنده در گام نخست به جمع‌آوری و تحلیل سابقه رقابت سیاسی و تمام شواهد پزشکی در مورد پیشینه بیماری‌های اعتمادالسلطنه و نحوه مرگ وی پرداخت و سپس برخی از این نشانه‌های بیماری و علائم بالینی او را، بدون اشاره به هویت فرد، نوع بیماری یا نحوه مرگ اعتمادالسلطنه، به فوق تخصص گوارش عرضه کرد. او بدون اطلاع از جزئیات پیشینه بیماری او و صرفاً با استناد به نشانه‌های بیماری وی در چند ماه پیش از درگذشت، مرگ او را ناشی از ایست قلبی آرام بر اثر دیابت پیشرفته تشخیص داد؛ تشخیصی که از سوی متخصص غدد و منابع علم پزشکی نیز، تأیید شد. جهت بررسی بیشتر، تمام داده‌های این مقاله - از جمله سوابق بیماری، رقابت سیاسی، و روایت‌های مربوط به احتمال مسمومیت - به سامانه هوش مصنوعی (چت جی‌بی‌تی) داده شد. نتیجه تحلیل این سامانه، چنین بود: هوش مصنوعی ابتدا سابقه و روند بیماری اعتمادالسلطنه را به شرح زیر بازنویسی کرد:

جدول ۱. تحلیل روند بیماری اعتمادالسلطنه بر پایه داده‌های تاریخی

تاریخ تقریبی	علائم و نشانه‌ها	مرحله بیماری
۱۲۹۹ ق	تپش قلب، سوزاک، دمل، کاهش یا از میان رفتن میل جنسی	آغاز دیابت یا اختلال ایمنی
۱۳۰۵ ق	وزن بالا (۹۰ کیلوگرم)، قند در ادرار در اروپا	تشخیص دیابت نوع دوم
۱۳۰۶-۱۳۱۰ ق	پیاده‌روی‌های منظم اما با وقفه	کنترل نسبی با فعالیت
۱۳۱۲ ق	قرحه بینی، لاغری، ظاهر نازیب	نشانه عفونت مزمن
صفر ۱۳۱۳ ق	سرگیجه، تپش قلب، دمل	تشدید عارضه قلبی
جمادی‌الاولی ۱۳۱۳ ق	درد قلب	هشدار نارسایی قلبی
رمضان ۱۳۱۳ ق	سوزش ادرار، جوش در سینه و گردن	اختلال کلبوی یا پیشرفت دیابت
ده روز پیش از مرگ	دل‌درد، دل‌پیچه، ضعف عمومی	اختلال گوارشی سیستمیک
۱۸ شوال ۱۳۱۳ ق	افتادن ناگهانی، مرگ بی‌درنگ	ایست قلبی ناگهانی

سپس عامل مرگ اعتمادالسلطنه را با «احتمال بسیار بالا... سکت قلبی (سندروم کرونری حاد) ناشی از دیابت مزمن، عفونت‌های مکرر، استرس شدید، و کاهش فعالیت بدنی» تشخیص داد. همچنین بر پایه تحلیل هوش مصنوعی، از آنجاکه به هنگام مرگ بیمار «هیچ نشانی از علائم مسمومیت گزارش نشده است، یعنی نشانه‌ای از تهوع و استفراغ شدید، خونریزی گوارشی یا عصبی... احتمال مسمومیت او بسیار ضعیف است».

با این وصف، اگرچه پزشکی مدرن بر آزمایش‌های پاراکلینیک استوار است و انجام این آزمایش‌ها در موضوعات تاریخی ممکن نیست، علم پزشکی بر پایه همین مقدار داده‌های بالینی مربوط به بیماری و نحوه مرگ اعتمادالسلطنه، روایت مرگ او بر اثر مسمومیت را قابل استناد تشخیص نداد. شواهد متعدد نشان می‌دهد که اعتمادالسلطنه دست‌کم پانزده سال با دیابت دست‌وپنجه نرم می‌کرده و بیماری او از حدود دو سال پیش از مرگ، رو به وخامت نهاده بود. استرس ناشی از رقابت‌های دیرپای سیاسی، مرگ مادر در نیمه محرم ۱۳۱۳ق و افزایش تنش‌های درباری در روزهای پایانی زندگی، به‌ویژه ساعات پراکندگی حضور بر سر مزار مادرش، موجب تشدید عوارض دیابت مزمن او شده بود؛ امری که به احتمال بسیار عامل ایست قلبی ناگهانی و مرگ آرام وی بوده است؛ مرگی که نه تنها جسم، بلکه رؤیای دیرینه او برای صدارت را نیز خاموش کرد!

فصلنامه علمی تاریخ اسلام و ایران دانشگاه الزهراء(س)، سال ۳۵، شماره ۶۶، تابستان ۱۴۰۴ / ۳۷

فهرست منابع و مطالعات

- آل داوود، سید علی. (۱۳۷۹). «اعتماد السلطنه»، *دائرة المعارف بزرگ اسلامی*. تهران: دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۸). *تاریخ منتظم ناصری*. به کوشش محمد اسماعیل رضوانی. تهران: دنیای کتاب.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۶۳). *تطبیق لغات جغرافیایی قدیم و جدید ایران*. به کوشش هاشم محدث. تهران: امیرکبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۵۷). *جلسه*. به کوشش محمود کتیرایی. تهران: توکا.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۵۰). *روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه (چاپ دوم)*. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۸۹). *روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه (چاپ هفتم)*. به کوشش ایرج افشار. تهران: امیرکبیر.
- اعتماد السلطنه، محمد حسن خان. (۱۳۷۴). *المآثر و الآثار*. به کوشش حسین محبوبی اردکانی و ایرج افشار. تهران: اساطیر.
- افضل الملک، غلامحسین. (۱۳۶۱). *افضل التواریخ*. به کوشش منصوره اتحادیه و سعدوندیان. تهران: نشر تاریخ ایران.
- امین الدوله، میرزا علی خان. (۱۳۴۱). *خاطرات سیاسی*. به کوشش حافظ فرمانفرمائیان. تهران: شرکت سهامی کتاب‌های ایران.
- بامداد، مهدی. (۱۳۵۷). *شرح حال رجال ایران*. تهران: زوار.
- خان ملک ساسانی، احمد. (۱۳۳۸). *سیاستگران دوره قاجار*. تهران: بابک.
- دانشیار، مرتضی (۱۴۰۳). «خوابی تعبیر شده! اعتماد السلطنه و رؤیای صدارت اعظمی»، *تاریخ و تمدن اسلامی*، ۲(۲۰)، ۱۱۷-۱۵۳. <https://sanad.iau.ir/fa/Article/1184321?FullText>
- دولت‌آبادی، یحیی. (۱۳۷۱). *حیات یحیی*. تهران: عطار.
- روزنامه اطلاع، شماره ۳۹۱، ۲۲ شوال ۱۳۱۳ ق.
- روزنامه ایران، ش ۸۷۹، ۹ ذوالقعدة ۱۳۱۳ ق.
- روزنامه شرف، شماره ۸۱، ۱۳۰۸ ق.
- صفایی، ابراهیم (۱۳۵۵). *اسناد سیاسی دوران قاجاریه*. تهران: بابک.
- عباسی، سمیه؛ فصیحی، سیمین. (۱۳۹۴). «تحول «من فردی» و جایگاه آن در تاریخ‌نگاری نوین ایران (باتکیه بر خاطره‌نگاری عصر قاجار)». *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۲۵(۱۵)، ۸۷-۱۱۵.

DOI: 10.22051/hph.2016.2380

علی زاده، خسرو. (۱۳۸۲). «وزیر تاریخ‌نگار». کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، ۶۶ و ۶۷، ۵۵-۵۶.
عین‌السلطنه، قهرمان میرزا. (۱۳۷۴). *روزنامه خاطرات عین‌السلطنه*. تهران: اساطیر.
قاسمی، سید فرید. (۱۳۷۹). *مشاهیر مطبوعات ایران، اعتمادالسلطنه*. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد.
گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۶). «مرگ عبرت‌انگیز اعتمادالسلطنه»، *راهنمای کتاب*، ۱۰(۱).
متولی حقیقی، یوسف. (۱۳۸۱). *وزیر تاریخ‌نگار، پژوهشی پیرامون زندگانی، آثار و شیوه تاریخ‌نگاری محمدحسن خان اعتمادالسلطنه*. بجنورد: انتشارات دانشگاه آزاد بجنورد.
نظام‌السلطنه مافی، حسین‌قلی‌خان. (۱۳۸۶). *خاطرات و اسناد حسین‌قلی‌خان نظام‌السلطنه مافی*. به کوشش معصومه مافی و منصوره اتحادیه. تهران: نشر تاریخ ایران.
ناصرالدین‌شاه قاجار. (۱۳۹۸). *روزنامه خاطرات (از جمادی‌الاول ۱۳۱۲ تا ذی‌قعدة ۱۳۱۳ق)*. به کوشش مجید عبد‌امین، تهران: موقوفات محمود افشار.

- Daryaei, T. (2016). "Persianate Contribution to the Study of Antiquity: E'temad Al-Saltaneh's Nativisation of the Qajars", *Iran*, 54: 1, 39-45.
- Kia, M. (2001). "Inside the Court of Naser od-Din Shah Qajar, 1881-96: The Life and Diary of Mohammad Hasan Khan E'temad os-Saltaneh", *Middle Eastern Studies*, 37: 1, 101-141.
- Harrison's Principles of Internal Medicine, 21st Edition* (2022). ed. By J. Loscalzo, D. L. Kasper, D. L. Longo, A. S. Fauci, S. L. Hauser, J. L. Jameson, New York: McGraw-Hill.
- Joshi, N., Caputo, G. M., Weitekamp, M. R., & Karchmer, A. W. (1999). "Infections in patients with diabetes mellitus". *New England Journal of Medicine*, 341(25), 1906-1912.